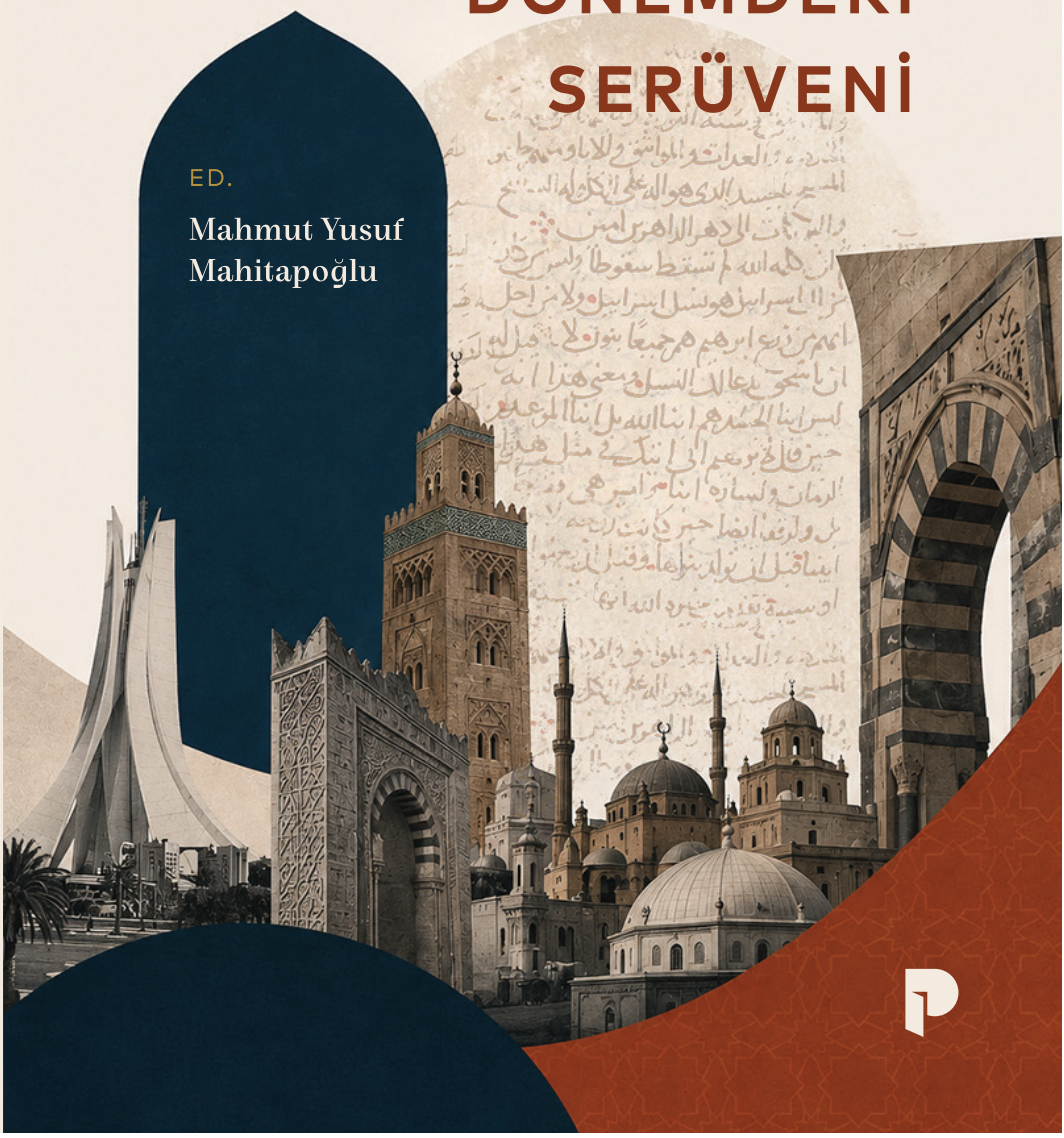
İSLAM DÜNYASINDA KELAM İLMİNİN MODERN DÖNEMDEKİ SERÜVENİ

ED.
Mahmut Yusuf Mahitapoğlu

İSLAM DÜNYASINDA KELAM İLMİNİN MODERN DÖNEMDEKİ SERÜVENİ
ED.

Pınar Yayınları
Bereketzade Mah. Okçu Musa Cad. No: 11/3
Beyoğlu-İstanbul
Tel: 0212 293 90 41
www.pinaryayinlari.com bilgi@pinaryayinlari.com
Yayınevi Sertifika No: 45508

İslam Dünyasında Kelam İlminin Modern Dönemdeki Serüveni
Cezayir, Fas, Suriye, Mısır ve Ürdün
Ed. Mahmut Yusuf Mahitapoğlu

copyright 2026 © pınar yayınları

Pınar Yayınları ◆ 643
Araştırma İnceleme ◆ 46
ISBN 978-625-8675-67-2

Birinci Baskı Ağustos 2026

YAYINA HAZIRLAYAN Ahmet Yasin
KAPAK Ömer Faruk Yıldız
SAYFA DÜZENİ kitapmizanpaj.com

BASKI ACK Ajans
Mahmutbey Mah. Taşocağı Yolu Cad.
Ağaoğlu 212 Myoffice No: 344
Bağcılar/İstanbul
Sertifika No: 53569

İSLAM DÜNYASINDA KELAM İLMİNİN MODERN DÖNEMDEKİ SERÜVENİ

Cezayir, Fas, Suriye, Mısır ve Ürdün

Ed. Mahmut Yusuf Mahitapoğlu

İçindekiler

ÖNSÖZ 7

BİRİNCİ BÖLÜM
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE CEZAYİR'DE KELAM İLMİ
MAHMOUD BENRAS 13

İKİNCİ BÖLÜM
FAS'TA KELAM İLMİ: GÜNCEL EĞİLİMLER VE AKADEMİK YÖNELİMLER
ZEHRA YILDIRIM 55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÜNÜMÜZ SURİYE'SİNDE KELAM İLMİ
ENES RIDVAN YILMAZ 97

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MISIR'DA KELAM İLMİ
MAHMUT YUSUF MAHİTAPOĞLU 139

BEŞİNCİ BÖLÜM
ÜRDÜN'DE KELAM İLMİ
SİNANETTİN ARİF ÖZDEMİR 169

KAYNAKÇA 191
YAZARLAR 211
DİZİN 213

ÖNSÖZ

Türkiye ilahiyat birikimi ile İslam dünyasının en önemli ülkelerinin başında gelmektedir. Bununla birlikte akademik araştırmaların büyük çoğunluğunun Türkçe yapılması, Arapça ve İngilizce literatüre aktarılamaması bu birikimin dünya ile paylaşılması önünde bir engel olarak durmaktadır. Yanı sıra ülkemizde özellikle Arap dünyasındaki ilahiyat incelemelerine dair ciddi bir ön yargının varlığını da ifade etmemiz gerekmektedir. Ayrıca İslam dünyasındaki çalışmalardan son derece sınırlı isim ve eserler ile yetinilmesi de bölgenin tam anlamıyla geniş bir perspektiften anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Konu kelam olunca kendisini daha da açık bir şekilde ortaya koyan bu durum ve ön yargı karşılıklı iş birliğinin önündeki en büyük engellerdendir.

Türkiye'de farklı ülke ve bölgelerin akademik düzlemde yakından tanınmasının ne kadar önemli olduğunu açıktır. Elinizdeki eserle bu çerçevede bir başlangıç yaparak İslam dünyasının bir kısmının kelam ilmine nasıl yaklaştığını belirgin kılmaya gayret edeceğiz. Cezayir, Fas, Suriye, Mısır ve Ürdün'de son iki yüzyılda kelam alanındaki etütler, her düzlemdeki kelam eğitimi, öne çıkan lisansüstü tezler, isimler ve kitaplar bu araştırma kapsamında okuyucuyla buluşacak. Böylece bu beş ülke üzerinde kelam ile ilgili yaklaşık son iki yüzyıllık birikim genel hatları ile tasvir edilerek Türkçe literatür açısından mütevazı bir katkı sunulacaktır. İlgili metinler okunduğunda görüleceği üzere mezkûr ülkelerde kelam anabilim dallarının

ders müfredatları dinler tarihi, felsefe, tasavvuf gibi farklı alanları da içermektedir. Birçok ülke bu şekilde kelam sahasında eğitim alan öğrencilerinin İslam düşüncesine dair kapsamlı bir bakış açısı sağlamasını hedeflemektedir. Ayrıca kelama ilişkin incelemeler yalnızca bu alandaki uzmanlarca değil özellikle İslam felsefesi sahasında görev yapan isimlerce de gerçekleştirilmiştir.

Arap dünyasının üniversite ve kelam birikimine yazılı kaynaklardan ve mevcut kurumların internet sitelerinden doğrudan ulaşmanın zorluğundan dolayı bu kitaba katkıda bulunan her bir araştırmacı bireysel çabaları, tecrübeleri ve sosyal medya hesaplarından edindikleri bilgiler ile önemli bir birikimi Türk okuyucusuyla buluşturmaya çalışmıştır. Bunu yaparken her bölüm yazarı inceledikleri ülkelerin eğitim sistemine ve kelam ilminin ilgili bölgelerdeki tarihsel serencamına kısaca yer vererek bütüncül bir bakış açışı sunma gayretinde olmuştur. Ele alınan ülkelerde Eşarilik ve Maturidilik Ehl-i Sünnet kelamı çatısı altında değerlendirilerek birbirleri ile eş değer görülmüştür. Ayrıca incelenen ülkelerin büyük bir çoğunluğu Eşari kelamına müntesip olsalar da özellikle Osmanlı'dan yadigâr kalan bölgelerde Maturidi kelamına dair özel bir ilginin bulunduğu kaydedilmelidir. Her ülkede kelamın güncel meselelerle ilgilenmesine dair bir alakanın varlığı da vurgulanması gereken bir başka noktadır.

Cezayir'de mezhebî çeşitliliğin her dönemde kendisini gösterdiğini belirtmemiz gerekir. Bu durum ülkede kelam açısından canlı bir tartışma ve üretim alanı doğurmuştur. İlgili bölümde Fransız sömürge döneminde kelamın millî kimliği korumak bakımından mühim bir rol üstlendiği vurgulanmıştır. Bölgede Eşari kelamının yayılmasında iki çizginin bulunduğu bununla birlikte Bakıllani (ö. 403/1013) ve öğrencilerinin kelam düşüncesinin daha öne çıktığı belirtilmektedir. Ayrıca Osmanlı döneminde Cezayir'in Eşariliğin yanı sıra Maturidi kelamı için de önemli bir bölge olduğu ve bu mezhebe karşı ilginin varlığı tespit edilmiştir. Muhammed b. et-Tercüman (ö. 1185/1771) iki mezhep arasındaki ihtilaflı konulara dair bir

risale kaleme almıştır. Cezayir'de kelamın tarihî seyrinin yanı sıra bu bölümde modern dönemde kelamın akademik hayattaki yerine de değinilerek kapsamlı bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır.

Fas, İslam dünyasının tarih boyunca ve modern dönemde düşünce açısından en hareketli ülkelerinden biridir. Ülkenin felsefe, mantık ve kelam alanında kıymetli isimlere sahip olması bunu gösterir niteliktedir. Zira birçok yazar tarafından münazara, cedel ve muhavere (*hivar*) üzerine yapılan incelemelerle kelam ve mantık alanındaki hareketlilik mühim bir düzeye ulaşmıştır. Bu durum metinde görüleceği üzere Fas'ın bazı üniversitelerinde öğrencilerin kazanmasını istedikleri ilahiyat formasyonu ile de birleştirilmiştir. Kelam üzerine yapılan sempozyum, çalıştay ve konferanslarla birlikte İslam dünyasında belki de kelama en çok ilgi duyulan ülkesinin Fas olması bölgeye ayrı bir önem verilmesi gerektiğini göstermektedir.

Suriye, İslam düşüncesinin önemli isimlerine ev sahipliği yapmış bölgelerden biridir. Uzun yıllardır bölgede yaşanan siyasi istikrarsızlıklar ve zorunlu göçlere rağmen modern dönemde birçok âlim bu bölgede yetişmiştir. Suriye'nin ciddi bir ilmî geleneğe sahip olduğunu gösteren bu durum İslami ilimler içerisinde hususen kelam için de geçerlidir. Bu bölümde örnek seçilen Şam Üniversitesinin müfredatında bütün olumsuz şartlara rağmen hâlâ modern dünyanın sorunlarını anlamaya dönük bir kelam eğitiminin verildiği müşahede edilmiştir. Ayrıca ülkenin alamet-i farikalardan olan ders halkaları ve özel enstitülerindeki klasik İslami ilimler eğitiminin kelam sahasında da sürdürüldüğü görülmektedir.

Modern dönemde Arap düşüncesinin en önde gelen ülkelerinden biri Mısır'dır. Konu kelam olunca rahatlıkla aynı durumun geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Mısır Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal döneminde bazı Türk âlimlerini de kendi topraklarında ağırlamıştır. Mezkûr ülkede 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren kelam ve İslam felsefesine yönelik araştırmaların yoğunlaştığı görülmüştür. Türkiye'de özellikle 21. yüzyılın başlarından itibaren yoğun ilgiye mazhar olan Ma-

turidiliğin klasik eserleri Mısır'da çok daha erken dönemden itibaren incelemelere konu olmuştur. Burada görülen bir başka husus ise Mısır'da kelamın yenilenmesine dair çalışmaların yoğunlaşmasıdır.

Ürdün modern dönemde Arap ve İslam dünyasının önemli keşişim noktalarından biri olmuştur. Suriye, Filistin ve Suudi Arabistan arasındaki konumu sebebiyle kelam açısından da farklı birçok yaklaşımı kendi içerisinde barındırmaktadır. Ürdün akademisinde kelam alanındaki akademisyenlerin birçoğunun Suudi Arabistan, Fas, Mısır ve Batı ülkelerinden doktora derecelerine sahip olması bunu gösterir niteliktedir. Bu sebeple nüfus bakımından kalabalık olmayan bir ülke kelam açısından hatırı sayılır bir birikime ev sahipliği yapmaktadır. Ülkede özellikle Said Fude gibi klasik Eşari düşüncesini canlandırmaya çalışan bir ismin ne denli etki uyandırdığı metinde gösterilirken, modern sorunlara hem akademi içerisinde hem de dışında ciddi bir ehemmiyet verildiği görülmektedir.

İslam Dünyasında Kelam İlminin Modern Dönemdeki Serüveni modern dönemde kelam ilminin İslam dünyasında üniversitelerde ve klasik eğitim tedrisatında nasıl bir konuma sahip olduğunu Cezayir, Fas, Suriye, Mısır ve Ürdün üzerinden okumaya gayret etmektedir. Bu ülkelerin İslam dünyasında önemli bir nüfusa sahip olması ve İslam düşüncesi açısından büyük bir öneme sahip olmaları kelamın günümüzdeki durumunu anlama açısından oldukça mühimdir. Ancak bu bütünüyle İslam dünyasında kelamın elinizdeki kitapta yansıtıldığı şekliyle anlaşılmasına imkân vermemektedir. Bu çalışmanın devamı niteliğinde farklı ülkelerin modern dönemdeki kelam tecrübelerini aktaracak yeni eserler üzerine araştırmalarımız devam etmektedir. Ayrıca Türkiye'deki kelam eğitimi ve birikiminin, mevcut yazma eserlerin ve tahkik çalışmalarının Arapça başta olmak üzere farklı dillere çevrilerek İslam dünyasının istifadesine sunulmasının bir zaruret olduğu kanaatindeyiz. Bu şekilde karşılıklı iş birlikleri ve çalışma kültürünün gelişmesine zemin hazırlanabilir. Kitaba katkı sağlayan bölüm yazarlarına, okuyucuyla buluşmasına imkân tanıyan Pınar

Yayınlarına şükranlarımı sunuyorum. Bu eserin ülkemizdeki ilahiyat araştırmalarına katkı sağlamasını ve İslam dünyasının akademik anlamda birbirini daha yakından tanımasına vesile olmasını temenni ediyorum.

Mahmut Yusuf Mahitapoğlu
Ankara, 2026

BİRİNCİ BÖLÜM
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE CEZAYİR'DE KELAM İLMİ

MAHMOUD BENRAS*

Giriş

Kelam ilmi, İslam düşünce geleneğinde temel inanç esaslarını akli, mantıki yöntemlerle açıklamayı, delillendirmeyi ve savunmayı hedefleyen bir disiplindir. Bu ilim dalı, yalnızca inanç esaslarını açıklamakla kalmaz, aynı zamanda İslam toplumlarında ortaya çıkan itikadi şüphelere, bidatlere ve farklı inanç sistemlerinin meydan okumalarına karşı cevaplar üretmeyi de amaçlar. Kelam, bu yönüyle hem savunmacı (*apolojetik*) hem de yapıcı bir fonksiyon üstlenir. Kur'an'ın birçok ayetinde akla ve tefekküre yapılan vurgu, kelam ilminin meşruiyet temelini oluşturur. Bu bağlamda kelam, sadece bir dogma tekrarı değil, aynı zamanda aklın rehberliğinde imanı derinleştirme çabasıdır.[1]

İslam'ın ilk yüzyıllarında özellikle siyasi ve mezhebî ayrışmalarla birlikte belirginlik kazanan inanç temelli tartışmalar, kelam ilminin doğmasına ve gelişmesine zemin hazırlamıştır. Hz. Ali ve Muaviye arasında vuku bulan Sıffin Savaşı'nın ardından ortaya çıkan Haricilik,[2] Şiilik ve daha sonra Mutezile gibi farklı akımlar, İslam toplumunun itikadi sorunlarla yüzleşmesini hızlandırmıştır. Bu süreçte kelam, yalnızca teorik bir

* Dr. Samsun Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Ana Bilim Dalı, Samsun, Türkiye, E-posta: benrasmahmoud@yahoo.fr, Orcid: https://orcid.org/0000-0002-1731-8387.

1 Seyyid Şerîf Cürcani, *Şerhu'l-Mevâkıf: mevakıf şerhi*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 1/130.

2 Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhü'r-rusûl ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 4/541.

alan değil, aynı zamanda siyasi otoritenin meşruiyetini, kulun özgürlüğünü ve kader anlayışını da tartışan dinamik bir ilim hâline gelmiştir.[3]

İslam dünyasının farklı coğrafyalarında görüldüğü üzere Kuzey Afrika'da hususen Cezayir'de de kelam ilmi erken dönemlerden itibaren varlık göstermiştir. İslam'ın Kuzey Afrika'ya yayılmasıyla birlikte bölge halkı hem İslam'ın temel ibadet ve ahlak esaslarını hem de inançla ilgili meselelerini öğrenme sürecine girmiştir. Bu zaman zarfında bölgede özellikle Ehl-i Sünnet çizgisinde yer alan Eşarilik, zamanla Cezayir halkı arasında hâkim mezhep konumuna yükselmiştir. Bunun yanında Mutezile, Maturidiyye ve bazı Bâtıni eğilimler de dönem dönem etkili olmuş, ancak genelde geleneksel eğitim kurumları ve tarikatlar Eşari kelamını benimsemiş ve aktarmıştır.[4]

Kelam ilmi, yalnızca itikadi konularla sınırlı kalmamış, aynı zamanda felsefe, mantık, dil, psikoloji ve metafizik gibi alanlarla da etkileşim içinde olmuştur. Bu yönüyle kelam, Cezayir gibi entelektüel üretimin ve kültürel etkileşimin yoğunluk kazandığı bölgelerde farklı disiplinlerle kesişen bir fikrî alan hâline gelmiştir. Özellikle Endülüs ve Mağrip havzası ile olan kültürel ve bilimsel ilişkiler, kelam düşüncesinin şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bu entelektüel dolaşım hem kelami metinlerin aktarımını hem de düşünce geleneğinin sürekliliğini sağlamıştır.

Araştırmanın temel amacı, Cezayir'de kelam ilminin tarihsel gelişimini dönemlere ayırarak incelemek, bu dönemlerde hangi mezhep ve düşünce geleneklerinin baskın olduğunu tespit etmek ve bu gelişmelerin günümüzdeki yansımalarını ortaya koymaktır. Bu bağlamda çalışmada şu sorulara cevap aranacaktır: Cezayir'de kelam ilmi hangi dönemlerde nasıl bir

3 İbn Haldûn, *el-İber ve Dîvânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Tarihi'l-Arabi ve'l-Berber ve men Âsarahum min zevi'ş-Şeni'l-Ekber (Târîhu İbn Haldûn)*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 3/316; Ebû Bekir Muhammed b. Abdulkerim b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, ed. Abdulazîz Muhammed el-Vekîl (Beyrut: Müessesetü'l-helebî, 1968), 1/93.

4 İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 6/203; Ebû'l-Kâsım Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri'ş-Sekâfî* (Cezayir: Dâru'l-Basâir, 2007), 2/100.

gelişim göstermiştir? Bu gelişim sürecinde hangi fikrî akımlar ve mezhepler etkili olmuştur? Günümüzde Cezayir'de kelam eğitimi hangi kurumlarda ve nasıl bir içerikle verilmektedir? Ayrıca modern fikrî krizler karşısında bu ilmin işlevi nedir ve ne gibi çözüm önerileri sunulmaktadır?

Bu sorulara cevap ararken tarihsel-betimleyici yöntem esas alınacaktır. Çalışmada hem klasik kelam literatürüne hem de modern akademik kaynaklara başvurulacaktır. Ayrıca Cezayir'deki eğitim kurumlarının müfredatları, resmî belgeler, akademik makaleler ve mahalli tarih araştırmaları da veri kaynakları arasında yer alacaktır. Bu kapsamda sadece kelami metinler değil, aynı zamanda dönemin sosyal ve siyasal arka planı da dikkate alınarak çok boyutlu bir analiz yapılması hedeflenmektedir.

Bu çalışma, Cezayir'de kelam ilminin tarih boyunca nasıl şekillendiğini, ne tür dönüşümler geçirdiğini ve bugün karşı karşıya olduğu zorlukları bütüncül bir yaklaşımla serimlemeyi hedeflemektedir. Bu sayede hem Cezayir'in dinî-manevi mirasına ışık tutulacak hem de İslam dünyasında kelam ilminin güncel işlevi yeniden değerlendirilmiş olacaktır. Ayrıca özellikle modern dönemle birlikte kelamın karşılaştığı meydan okumalar, sekülerleşme, pozitivizm, materyalizm, ateizm, agnostisizm gibi düşünce akımları, bu disiplinin yeniden ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Günümüz Cezayir'inde hem üniversitelerdeki kelam eğitimi hem de halk arasında dinî inançların aktarımı bakımından kelam ilminin rolü yeniden tartışmaya açılmıştır.

Cezayir'de Kelam İlminin Tarihî Gelişimi

Kelam ilmi, İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde olduğu gibi Cezayir'de de erken dönemlerden itibaren varlık göstermiştir. Özellikle Eşari mezhebi, zamanla Cezayirli ulema arasında en yaygın kelami anlayış hâline gelmiştir. Murabıtlar, Muvahhidler ve Osmanlı dönemlerinde kelam ilmi eğitim kurumlarında ve özellikle zaviyelerde sistematik şekilde öğre-

tilmiş; *Akâ'idü's-Senusiyye* gibi metinler, geniş bir coğrafyada okutulup şerh edilmiştir. Fransız sömürge döneminde ise kelam, kimliğin ve inanç yapısının korunmasında önemli bir araç olarak kullanılmıştır. O sırada tezhür eden ıslahçı–akılcı akım, bir yandan akaid ilmini halkı sömürgeye karşı seferber etmek için kullanmayı, diğer yandan ise kelamı sadeleştirerek sömürgecilikle birlikte gelen cehaleti ortadan kaldırmak amacıyla kolayca yaygınlaştırılabilir bir eğitim aracı hâline getirmeyi hedeflemiştir, Modern dönemde Cezayirli düşünürler, klasik kelam mirasını çağdaş meselelerle yeniden ilişkilendirerek bu ilmi güncelleme çabalarına girişmişlerdir. Bu kısım, kelam ilminin Cezayir'deki tarihî gelişimini ele alarak, bu sürecin ilmî, siyasi ve kültürel bağlamda nasıl şekillendiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.[5]

İslam'ın Cezayir'e Girişi ve İlk Kelami Etkileşimler

Cezayir, hicri 1.yüzyılda İslam'ın bölgeye girişiyle birlikte, sahabe ve tabiin önderliğinde gerçekleşen fetih hareketleri sayesinde Kur'an ve Sünnet esaslarını taşıyan Sünni anlayışla tanışmış ve bu çizgi, daha sonra Eşari-Maliki mezhebi etrafında kökleşmiştir. Ancak mezhebî manzara tek renkli olmamış, tarih boyunca farklı düşünce ve itikadi akımlar da bölgede etkili olmuştur. Haricilik, özellikle İbadilik hareketi aracılığıyla bazı bölgelere yerleşmiş; kelami tartışmalarla öne çıkan Mutezili fikirler ise doğudan gelen ilmî etkiler vasıtasıyla mahalli entelektüel çevrelere nüfuz etmiştir. Hicri 4. yüzyılda Fatımiler, Mağrib-i Evsat'ta davetlerini örgütleyerek İsmaili-Şii mezhebini yaymış ve bu durum, hâkim Sünni gelenekle önemli bir etkileşim ve tartışma alanı oluşturmuştur.[6] Bu mezhebi çeşitlilik, asırlar boyunca Cezayir'in dinî kimliğinin, dışarıdan ge-

5 Ahmet Selim Harputlu, *Mağrib Eş'arîliği (Teşekkül Süreci)* (Ankara: İlahiyat, 2024), 37.

6 Kamil Ruhi Albayrak, "İbâdiyye'ye Nispeti Tartışmalı Olan Fırkalar", *Kader* 22/2 (2024), 382.

len etkiler ile köklü Sünni temeller arasındaki özgün dengesini şekillendirmiştir.

İslam'ın Kuzey Afrika'ya Yayılması

İslam'ın Cezayir topraklarına gelişi, 1/7. yüzyılın ortalarında, Hz. Ömer döneminde Kuzey Afrika'nın fethiyle başlamıştır. Bu süreç, sadece askerî bir fetih hareketi değil, aynı zamanda derin bir kültürel ve dinî dönüşümün de habercisidir. 647 yılında başlayan İslam ordularının Kuzey Afrika seferleri, zamanla bölge halkı olan Berberilerle karşılaşmalarına ve onlarla kurulan siyasi, ticari ve sosyal ilişkiler aracılığıyla İslam'ın yayılmasına zemin hazırlamıştır. İlk başlarda Arap ordularıyla girilen çatışmalar, sonra barış antlaşmalarına ve toplumsal entegrasyona evrilmiş, bu da İslam'ın mahalli halk arasında gönüllü bir şekilde kabul görmesine imkân sağlamıştır.[7]

Cezayir'de İslamlaşma süreci sadece kıtalle değil, aynı zamanda ikna, eğitim ve kültürel etkileşim yoluyla gerçekleşmiştir. İslam'ın getirdiği sosyal adalet anlayışı, sınıfsal ayrımları azaltıcı yapısı ve özellikle halkın Roma ve Bizans dönemlerinden miras kalan sömürücü yapılardan bıkması İslam'ın kabulünü kolaylaştıran faktörler arasında yer almıştır. Fetih ordularının bölgeye yerleşmesiyle birlikte camiler, eğitim merkezleri ve pazarlar kurulmuş; bu da İslami hayat tarzının gündelik hayata nüfuz etmesini sağlamıştır.[8]

Berberilerin bir kısmı, başlangıçta yeni dine karşı temkinli davransa da zamanla İslam'a ısınmış ve onu benimsemiştir. Bazı kabileler ilk etapta Haricilik gibi daha sert ve bağımsız çizgilere yönelmiştir. Bu da Kuzey Afrika'daki İslam anlayışının başlangıçta tek tip olmadığını göstermektedir. Haricilik, özellikle 8. ve 9. yüzyıllarda bazı Berberi kabileleri arasında etkili olmuş, ancak zamanla yerini daha mutedil ve merkezî

7 Abdülvahid b. Ali Merrâkuşî, *el-Mu'cib fî Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib min ledün Fethi'L-Endelüs ila ahiri Asri'l-Muvahhidîn*, thk. Selahaddin Hevvârî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 250.

8 Mübarek b. Muhammed Mîlî, *Târîhu'l-Cezâ'ir fi'l-kadîm ve'l-hadîs* (Cezayir: Mu'essesetü'l-Vataniyye li'l-Kitâb, 1986), 2/445.

anlayışlara bırakmıştır. Bu süreçte Abbasi halifelerinin gönderdiği kadılar ve âlimler, Sünni anlayışın yaygınlaşmasında mühim bir rol oynamıştır.[9]

Cezayir'de İslam'ın yerleşmesini sağlayan bir diğer önemli unsur da tarikatlar olmuştur. Özellikle 11. yüzyıldan itibaren bölgeye yerleşen sufi tarikatlar, halkın İslam'ı benimsemesini ve onu manevi boyutlarıyla da tanımasını mümkün kılmıştır. Şazeliyye, Kadiriyye, Ticaniyye gibi tarikatlar, sadece ibadet alanında değil, eğitim, ticaret ve sosyal dayanışma alanlarında da etkin olmuşlardır. Bu tarikatlar aracılığıyla kurulan zaviyeler, hem dinî eğitim merkezleri hem de toplumsal dayanışma kurumları işlevi görmüştür. Bu zaviyelerde Kur'an, fıkıh ve kelam dersleri verilmiş, böylece İslami ilimler halk tabanına yayılmıştır.[10]

İslam tarihinin ilerleyen dönemlerinde de Cezayir, bir ilim ve kültür merkezi hüviyetiyle ön plana çıkmıştır. Tilimsan, Bicaye, Konstantine ve Cezayir şehirleri, medreseleri ve ulemasıyla meşhur olmuştur. Endülüs'ten gelen göçler, bölgeye entelektüel bir canlılık kazandırmış; Endülüslü âlimler, Kuzey Afrika'daki eğitim ve kültür hayatını zenginleştirmiştir. Bu bağlamda Cezayir, sadece İslam'ın yayıldığı bir coğrafya değil, aynı zamanda İslam düşüncesinin üretildiği ve yayıldığı bir merkez hâline gelmiştir.[11]

Osmanlılar döneminde ise (9201246/15141830) Cezayir, İstanbul merkezli bir yönetim yapısına bağlanmış ve bu durum İslami kurumların daha da güçlenmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti idaresi, cami ve medrese yapımını desteklemiş, kadı ve müderris atamalarıyla eğitim sistemini kurumsallaştırmıştır. Bu dönemde Eşari kelamı, Hanefi ve Maliki fıkhı yaygın olarak benimsenmiş ve okutulmuştur. Osmanlı medreseleri hem

9 Mîlî, *Târîhu'l-Cezâ'ir*, 2/36.

10 Ebu'l-Kâsım Sa'dullâh, *Muhâdarât fî târîhi'l-Cezâ'iri'l-Hadîs* (Cezayir: Şeriketü'l-Vataniyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1990), 165; Mîlî, *Târîhu'l-Cezâ'ir*, 2/348.

11 Mîlî, *Târîhu'l-Cezâ'ir*, 2/265.

Berberi nüfusu hem de Arap kökenli halkı kapsayan bir eğitim ağı oluşturmuştur.[12]

Fransız işgaliyle birlikte 1830'dan itibaren Cezayir'de İslami kurumlar baskı altına alınmış, cami ve medreselerin büyük bir kısmı kapatılmıştır. Ancak halk, inancını zaviyeler ve gizli eğitim halkaları yoluyla sürdürmüştür. Bu dönemde tarikatlar, İslam'ın taşıyıcı kolonları hâline gelmiş, sadece dinî değil, aynı zamanda millî kimliğin korunmasında da bilfiil rol oynamışlardır. Örneğin Emir Abdülkadir el-Cezairi, hem sufi bir lider hem de askerî bir direnişçi olarak İslam'ı sömürgecilik karşıtı bir kimlik unsuru hâline getirmiştir.[13]

İslam'ın Cezayir'deki yayılışı çok katmanlı bir süreçtir. Bu zaman zarfında askerî fetihlerden ziyade, dinî eğitim, kültürel etkileşim, sufi tarikatların halk üzerindeki etkisi ve toplumsal dönüşüm belirleyici olmuştur. İslam, Cezayir halkının kimliğinde derin kökler salmış; sadece bir inanç sistemi değil, aynı zamanda bir yaşam biçimi, adalet anlayışı ve toplumsal düzen kurucusu olarak benimsenmiştir. Bugün hâlâ Cezayir'in sosyal dokusunda İslam'ın izleri açıkça görülebilmektedir. Hem geleneksel hem de modern yapılar, bu kadim mirasın üzerinde yükselmektedir.

Cezayir'de İlk Kelami Gruplar

Cezayir'deki ilk kelami mezheplerin ortaya çıkışını modern coğrafi anlayış çerçevesinde incelemek bazı sorunları beraberinde getirebilir. Bu sebeple, bu olgunun Cezayir'i de kapsayan geniş bir bölge olan Kuzey Afrika bağlamında değerlendirilmesi daha isabetlidir. Zira kelami düşünceler zaman zaman belirli bölgelerde yoğunlaşsa da Kuzey Afrika genelinde etkili olmuştur.

Kuzey Afrika, coğrafi açıdan İslam devletinin merkezinden uzak bölgelerden biridir. Bu sebeple, sahabeler aracılığıyla İslam'ın yayılmasının ardından, bu bölge de tıpkı diğer İslam

12 Ali Yılmaz, *Cezayir (Şehirlerimiz-8)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024), 76-99.

13 Yılmaz, *Cezayir (Şehirlerimiz-8)*, 25-36.

beldeleri gibi, Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehadetiyle başlayan ve Haricilik ile Şiilik gibi mezheplerin teşekkülüne yol açan siyasi ve itikadi ayrışmalarla karşı karşıya kalmıştır. Haricilik, fikirlerini Mağrip bölgesine ulaştırmayı başaran ilk mezheplerden biridir. Bu düşünce hareketi Emevi Halifesi Hişam b. Abdülmelik (105-125/724-743) döneminde gerçekleşmiştir.[14] Bu yıllarda doğuda baskı altına alınan Hariciler, Batı'ya göç etmiş ve burada iki devlet kurmuşlardır:

- Sicilmase'de[15] Harici bir grup konumundaki Sufriler tarafından kurulan Beni Midrar Devleti (140/757),[16]
- Tahert'te[17] Harici gruplardan İbadiler tarafından kurulan Rüstemiler Devleti (161/778).[18]

Mutezile mezhebinin etkisi ise, Abbasi Halifesi Ebu Cafer el-Mansur (136-158/754-775) döneminde Kuzey Afrika'ya ulaşmıştır. Bu dönemde bölgede "Vasıliyye" adıyla anılan Mutezile mensupları, mezhebin kurucusu Vasıl b. Ata'nın (80-131/699-748) görevlendirdiği elçiler aracılığıyla faaliyet göstermiştir. Bu bağlamda, Abdullah b. Haris Mutezile düşüncesini yaymak üzere Mağrip'e gönderilmiş ve kabul görmüştür.[19]

Ancak Mutezile mezhebinin Mağrip'e girişi, beraberinde çeşitli tartışma ve çatışmaları da getirmiştir. Nitekim Kur'an'ın yaratılmış (*mahlûk*) olduğu görüşünün savunulması sebebiyle çok sayıda âlimin zulme uğradığı Mihne olayının etkileri, Mağrip bölgesinde de hissedilmiştir. Burada Hanefiler ve Malikiler

---

14 el-Merrâkuşî İbn İârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. C.S colin-É. Lévi-Provençal (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983), 1/34,1/53.

15 Sicilmaae, günümüzde harabeleri geniş bir alana yayılmış olarak Fas'ın güneydoğusunda, Vadiziz'in kıyısında kurulmuş bir şehirdi.

16 Şahabeddîn Ahmed Sallâvî, *el-İstiksâ li ahbari düveli'l-Mağribi'l-Aksâ* (Kazablanka: Kazablanka: Dâru'l-Kitab, ts), 1/179; Harputlu, *Mağrib Eş'arîliği (Teşekkül Süreci)*, 44.

17 Tahert, günümüzde Tiaret adı ile bilinen, Cezayir'in kuzeyinde tarihî bir şehir.

18 İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/197; Ali Yılmaz-Yavuz Selim Göl, "Hâricî/İbâdîlerin Hilâfet ve Hakem Söylemleriyle İmtihanı ve Hâricî Paradigmanın İflası", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (31 Mart 2024), 279-304; Harputlu, *Mağrib Eş'arîliği (Teşekkül Süreci)*, 55.

19 İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 6/159; Mîlî, *Târîhu'l-Cezâ'ir*, 2/168.

arasında bir çekişme doğmuş, Ağlebiler (184-296/800-909) Mutezile'nin görüşünü benimseyerek, Hanefi bir kadı olan İbn Ebi'l-Cevad'ı görevlendirmişlerdir. Bu kadı, Kur'an'ın yaratıldığı görüşünü benimsemeyenleri cezalandırmaya kalkışmış, ancak İmam Sahnun (160-240/777-854) gibi âlimler bu baskılara direniş göstermiştir. Sahnun, görüşünden dönmemesi sebebiyle cezalandırılmış ve öldürülmekten emir tarafından kurtarılmıştır.[20]

Her ne kadar bu durum Mutezile'nin bölgedeki bazı aşırılıklarını gösterse de kelami münazaraların ve fikrî tartışmaların gelişmesine de katkı sağlamıştır. Ancak Mutezile'nin Hanefi mezhebiyle özdeşleşmesi, Malikiler tarafından daha fazla eleştirilmesine yol açmıştır. Nihayetinde, Ağlebiler'in yıkılması ve Fatımiler'in (296-567/909-1171) iktidara gelişiyle Mutezile'nin etkisi azalmıştır. Fatımiler, sadece Mutezile'ye değil, bölgedeki diğer düşünce akımlarına da baskı uygulamıştır.[21]

Şiilik ya da daha özel bir ifade ile İsmaililik Mağrip'e, Ebu Abdillah eş-Şi'i (ö. 298/911) aracılığıyla girmiştir. Bu kişi, Kütame kabilesinden gelen hacılarla birlikte bölgeye gelmiş ve Hz. Ali ve soyunun imamet hakkını savunmuştur. Daha sonra, İdrisiler'i kuracak olan İdris b. Abdillah (ö. 177/793), Zeydi görüşe mensup bir imam olup bölgede Ehl-i Beyt'e duyulan sevgiyi güçlendirmiştir. Bu gelişmeler, nihayetinde Fatımiler'in (296/909) kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu devletin yükselişiyle birlikte, diğer üç muhalif devlet; Ağlebiler (184-296/800-909), Rüstemiler (160-296/777-909) ve Beni Midrar (140–296/757–909) yıkılmıştır.[22]

Bu durum, Sünnilik açısından büyük bir tehdit oluşturmuş ve bölgedeki halk arasında çeşitli isyanlara neden olmuştur. Özellikle, Fatımiler'in bölgedeki valisi Muiz bin Badis (406-454/1016-1062), Şiiliğe karşı çıkan Kayrevan halkının üstüne ordu göndermiş, şehir yağmalanmış ve Sünnilerin itibarı zedelenmiştir. Ancak, Fatımiler'in başkentlerini Mısır'a taşıması

20 İbn İârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/110.

21 İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 6/195; Mîlî, *Târîhu'l-Cezâ'ir*, 2/117.

22 İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 4/261; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/210.

(362/973) ile Şiiliğin siyasi gücü Mağrip'te zayıflamış, ardından mezhebin fikrî etkisi de büyük oranda sona ermiştir. Öte yandan Şiiliğin bazı fikrî kalıntıları günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.[23]

Kelam alanındaki entelektüel tartışma ve birikim, hicri ilk asırlardan itibaren Mağrip topraklarına, özellikle Cezayir'e ulaşmaya başlamıştır. Kelami etkinin bölgede yayılmasında belirgin üç etken rol oynamıştır: İlki, Mağripli âlimlerin Yakın ve Uzak Doğu'ya yaptıkları ilim yolculukları ve bu seyahatler sırasında doğulu ulemadan aldıkları ilmî birikimlerdir. Bu çerçevede Kur'an, hadis, fıkıh ve kelam alanlarında doğrudan öğrenim gerçekleşmiştir. Bu yolculuklar esnasında doğuyla birebir temas kuran Mağripli âlimler arasında şunlar zikredilebilir: Cahiz (ö. 255/869) ile görüşüp ondan kitaplarını alan Ferac b. Sellam el-Kurtubi (ö. 3/9. yüzyıl),[24] tasavvufi ve kelami eğilimleriyle tanınan Abdullah b. Meserre (ö. 319/931),[25] Ebu Bekir Yahya b. es-Semine (ö. 4/10. yüzyıl),[26] İbrahim el-Kalanisi (ö. 4 /10. yüzyıl)[27] ve Derras b. İsmail (ö. 4/10. yüzyıl)[28] gibi isimlerin hepsi Kayrevan'dandır.[29]

Eldeki veriler ışığında Ebu'l-Hasan el-Eşari'den (ö. 324/936) doğrudan kelam ilmi tahsil eden tanınmış Mağripli bir âlimin bulunmadığı değerlendirilmektedir. Ancak bazı bilginler, onun öğrencileriyle veya onların ilmî halkalarıyla temas kurmuştur. Bu bağlamda öne çıkan isimlerden biri, Irak'ta İbn Mücahid et-Ta'i (ö. 4/10. yüzyıl) ile görüşen ve ondan icazet alan Ebu Bekir İsmail b. İshak b. Üzre (ö. 4/10. yüzyıl)[30] ile Muhammed

23 İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/295; 'Ömer Mes'ûdî-'Abdü'l-Kerîm Raqîq, "el-Medresetü'l-Eş'ariyye fî Bilâdi'l-Mağrib ve Esruhâ fî Vihdeti'l-Mintaqati ve İstikrârihâ", *el-İḥyâ'* 21/2 (2021), 402-403.

24 İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'Ulemâ'i'l-Endelüs*, ed. 'İzzet el-'Attâr (Kahire: Mektebetü'l-Hânicî, 1988), 1/393.

25 İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'Ulemâ'i'l-Endelüs*, 1/23.

26 İbnü'l-Faraḍî, *Târîḫu 'Ulemâ'i'l-Endelüs*, 2/185.

27 M. Sait Özervarlı, "Kalânisî, Ebü'l-Abbas", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2001).

28 İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'Ulemâ'i'l-Endelüs*, 1/173.

29 Harputlu, *Mağrib Eş'arîliği (Teşekkül Süreci)*, 77.

30 Kâdî 'Iyâd, *Tertîbu'l-Medârik ve Tekrîbu'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik* (Rabat: Mağrib Krallığı Evkâf ve İslami İşler Bakanlığı, 1983), 7/274.

Modern dönem İslam düşüncesi açısından bir "kriz" parantezine alınabilir, ancak kriz zamanları farklı çözüm arayışlarının, o güne kadar görülmedik eleştiri ve tekliflerin de ortaya konduğu dönemlerdir. Gelgelelim İslam dünyasındaki ilahiyat çalışmalarının modern serüveni Türkiye'de çok dar bir literatür üzerinden tartışılıyor. Oysa meselelerin geniş bir perspektiften ele alınarak tam anlamıyla kavranması çareler arayan âlim ve mütefekkirlerin kaleme aldığı eserlerin bilinmesiyle mümkün olabilir.

İslam Dünyasında Kelam İlminin Modern Dönemdeki Serüveni isimli kitap bu eksikliği kelam ilmi cihetinden yönündeki ilk adımlardan biridir. Eser, Cezayir, Fas, Suriye, Mısır ve Ürdün'de kelam ilmine yaklaşımlara odaklanıyor. Son iki yüzyıllık zaman zarfında bu ülkelerdeki kelam alanındaki çalışmalar, güncel ve akademik eğilimlerin çarpıcı görünümleri Mahmoud Benras, Zehra Yıldırım, Enes Rıdvan Yılmaz, Mahmut Yusuf Mahitapoğlu ve Sinanettin Arif Özdemir'in incelemeleriyle genel hatları tasvir ediliyor. Kitap, modern dönemde kelam ilminin İslam dünyasında üniversitelerde ve klasik eğitim tedrisatında nasıl bir konuma sahip olduğunu Cezayir, Fas, Suriye, Mısır ve Ürdün üzerinden bütünlüklü bir şekilde sunuyor.

İslam Dünyasında Kelam İlminin Modern Dönemdeki Serüveni, çağdaş İslam düşüncesine kelam ilmi cihetinden kapsamlı bir bakış açısı sağlamayı hedefliyor. Bu yönüyle kelam ilminin önemli zamanlarına meslekten ve İslam düşüncesine meraklı okurlar için ayna tutuyor.

pinaryayincilik
pinaryayincilik
pinaryayinlari
9 786258 675672

MAHITAPOGLU
MODERN DÖNEMDEKİ SERÜVENİ